

Иван Златковић

КА ПОЕТИЦИ СМЕХА
(Хумор у српској усменој прози)

БИБЛИОТЕКА
КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
КЊИГА 52

Издавач

Друштво за српски језик и књижевност Србије

За издавача

Зона Мркаљ,

председник Друштва за српски језик и књижевност Србије

Уредници

Зона Мркаљ

Босиљка Милић

Вељко Брборић

Рецензенти

Проф. др Снежана Самарџија

Проф. др Бошко Сувајџић

Тираж

600

Припрема и штампа

Чигоја
ШТАМПА

e-mail: office@cigoja.com

www.chigoja.co.rs

ISBN 978-86-84885-77-9

ИВАН ЗЛАТКОВИЋ

КА ПОЕТИЦИ СМЕХА

ХУМОР У СРПСКОЈ УСМЕНОЈ ПРОЗИ

Београд
2017.

САДРЖАЈ

I. Дефиниције хумора и комичног	7
II. Теоријски приступи проблему хумора	13
III. Хумор у усменим прозним жанровима	21
1. Шаљива прича	21
2. Новела	31
3. Анегдота	37
4. Басна	42
5. Прича о животињама	44
6. Опсцена прича	46
7. Виц	52
8. Шала	57
IV. Међужанровска прожимања и везе с другим облицима	61
1. Бајка	61
2. Легендарна прича	64
3. Предање	66
4. Пословица	67
5. Питалица	69
6. Загонетка	71
V. Теме и мотиви (хумор у тематско-мотивском фонду усмене прозе)	75
1. Људске особености	76
2. Породични односи	101
3. Национални, социјални односи и однос према вери	105
4. Сексуалност и скаредност	111
5. Смрт	118
VI. Типски ликови	121
1. Етничко-социјални ликови	122
2. Номинално-индивидуализовани ликови	135
3. Ликови сродничког круга	144
4. Носиоци одређених мана и/или особина	150

5. Ликови опште номенклатуре	153
6. Животиње.	156
VII. Типови комике и стилске особености облика	161
1. Улога казивача (записивача, сакупљача)	161
2. Функција језика и поступци приповедања	166
3. Иницијалне и завршне формуле.	167
4. Пародија	168
5. Гротеска.	171
6. Хипербола	174
7. Иронија	176
8. Карикатура	177
9. Сатира.	179
10. Апсурд.	182
11. Парадокс.	184
12. Инверзија	185
13. Остала стилска средства (фигуре)	186
VIII. Типологија хумора у српској усменој прози	189
Прилози	197
Литература	199
Регистар поступака	219
Summary	247
Белешка о аутору	249

I. ДЕФИНИЦИЈЕ ХУМОРА И КОМИЧНОГ

Хумор представља универзални генератор који прати људску историју од древних и митских времена до савременог доба. Карактер хумора и комичног (смеха) трансформише се од обредног и ритуалног до оног који постаје део свакодневног и профаног, индивидуално-психолошког и естетског.¹ Показује се да је смех превасходно човекова особеност, како је међу првима истицао Аристотел, и да се „samo čovek smeje i to samo zbog pešeg ljudskog” (Прор 1984: 39), при чему хумор није својство божанских светова јер „не припада сакралним сферама, нити моћима хтонских сила” (Самарџија 2006: 37).² Многи теоретичари сматрају да хумор поседује извесну ограниченост, односно да не представља универзалну категорију зато што га не перципирају сви људи на исти начин (нису свима исте ствари смешне), те се хумору придаје првенствено индивидуални карактер.³

Оно у чему се многи научници слажу јесте да ништа није смешно само по себи, хумор није статична категорија, комично је процес који подразумева низ узрочно-последичних чинилаца. Свака комична појава има своју динамичку структуру, а да би се овај процес остварио потребна су два фактора: објекат који је смешан и субјекат који се смеје (Прор 1984: 30). То опет потврђује значај субјективног, као важне особености, јер „nema

¹ Неки проучаваоци сматрају да треба разликовати две основне врсте смеха, у хронолошко-историјском смислу, први је обредни и архаични („ritualno-praznični”) који је имао „obavezan, programiran karakter”, губећи потом своја основна магијска обележја и добијајући карневалска својства, ругајући се свему званичном. Други вид је „individualno inicijativni”, који је аутономнији, удаљавајући се временом од традиционалне амбивалентности (Halizev, Šikin 1989: 497).

² Богови нису ни славни реторици ни хумористи, јер хумор је „чисто човекова моћ, човеково оружје и оруђе због чега представља животну силу човекову и ван уметности” (Секулић 1979: 17).

³ Хумор је посве субјективан и он постоји само за наше сопствено ја – сматрао је Шопенхауер (Bošković/www.aforizmi.org/etna). Мотиви за стварање смешног су различити: они могу бити индивидуалног и ширег друштвеног карактера, почивајући на тежњи да се изазове забава и ведро расположење, да се некоме наруга, да се понизи појединац, као и читава социјална или етничка групација. Посебно се истиче релативност комичног јер оно чему су се у прошлости смејали данас није смешно, нити сви људи имају подједнако развијен смисао за хумор. Људи се разликују и према својим наклоностима (неко воли доброћудни, неко апсурдни и црни хумор, неко опсцени итд.), док према својој функцији смех може да „награђује и кажњава, одобрава или осуђује, милује или рањава, диже или унижава” (Дворниковић 1939: 583).

komičnih predmeta, ima samo komičnih relacija, kojima su jednostavno neki objekti i neki subjekti skloniji od drugih” (Ženet 2002: 154).

Међутим, ове сагласности у приступима не умањују методолошко-термиолошке проблеме, јер теоретичари и проучаваоци различито тумаче појмове хумора, комике, смеха, што уноси још већу забуну у могућности поимања категорије хумора. Многи мислиоци и филозофи (Шопенхауер, Хегел) правили су дистинкцију између комичног и смешног, при чему је комично представљало виши естетски феномен, док је смешно чинило нижи („простачки смех”).⁴ Хумор се при том схватао као посебна категорија, истицало се да је комично узрок, док је смех последица (афекат), манифестација комичног (реакција на комично), његов одговор. Женет је понудио једну од најједноставнијих (или најкомплекснијих) дефиниција, доводећи у нераскидиву везу ове појмове – „komičnim nazivamo ono što nas zasmjeva” (Ženet 2002: 154).⁵ Код неких научника појмови комично и смех су синонимима, не инсистира се на њиховом разликовању или естетски хијерархијском односу, али се ипак имплицитно указује да смех представља „proces ispoljavanja komičnog ili reakciju na njegove pojavne oblike” (Prop 1984: 9).⁶

Кроз историју „смехологије” постоји низ покушаја дефинисања хумора (комичног, смешног), како би се што прецизније одредила природа овог феномена.⁷ Крочеова дефиниција релативизује смисао ових настојања, иронично истичући корист покушаја дефинисања комичног зато што – изазивају смех (Prop 1984: 5). На значај истраживања овог проблема указује Пиранделова мисао: „ništa nije ozbiljnije od smeha” (Perišić 2010: 18).⁸ То потврђују и различите дефиниције и схватања феномена хумора, за Аристотела „смешно је нека грешка и ругоба која не доноси бола и

⁴ Теоретичар Етјен Сурио бави се естетским карактером смеха и његовим интелектуалним пореклом, при чему инсистира на разликама између комичног и смешног. Представљајући позитивну естетску вредност, комично је „način spravljanja smijeha od prijekora prostote” (Souriau 1961: 209).

⁵ Неки проучаваоци указују и на особеност комичног које је увек смешно, док смешно није увек комично. У прилог томе могу се навести и физички или физиолошки подстицаји (нпр. голицање), представљајући узроке смеха ван смешног објекта, односно „uzroke smeha van smešnog” (Vidaković 1995: 21).

⁶ И у овој студији о хумору у српској усменој прози биће прихваћен Пропов начин размишљања, при чему ће појмови хумора, комичног и смешног бити доведени у узрочно-последичне релације, без преког инсистирања на њиховим дистинкцијама.

⁷ Реч „хумор” је латинског порекла и означава појам за течност, влагу, али је имала и значење фантазије, снаге, хира (Bošković/www.aforizmi.org/etna/).

⁸ Занимљиво звучи и Хартманова парафраза: „Ispitivanje komičnog nije nešto komično” (Grlić 1983, I: 157), док Шарл Лало изриче једначину смеха као естетског феномена с посебним својствима: „kontrast + degradacija = devalvacija” (Vidaković 1995: 52).

није погубна” (Аристотел 1982: 36).⁹ Платон истиче да смешно настаје из несклада између онога што неко мисли да јесте и што стварно јесте (Perišić 2010: 57), а то сматра и Шопенхауер, указујући на битност света идеја, јер смех настаје из „nesklada sveta koji nas okružuje sa našim idejama” (Prop 1984: 10). Кант тврди да смех „potiče iz iznenadnog preobražaja napregnutoг оčekivanja u ništa” (Ženet 2002: 143), док Хегел сублимира основу комичног на „protivrečnim kontrastima” (Hegel 1986, II: 607). Иако се чини да парадокс представља основ комичног, проучаваоци уочавају и то да у смеху постоји однос супериорности и да он ствара осећање надмоћи (Perišić 2010: 47).¹⁰

Бергсон, међутим, сматра да је комично оно што човека чини налик некој ствари „onaj oblik ljudskih zbivanja koji svojom izuzetnom krutošću oponaša najobičniji mehanizam, automatizam, ukratko – kretanje bez života” (Bergson 1987: 60). Бодлер у хумору види симбиозу демонског и људског јер „smeh je satanski, on je, dakle, duboko ljudski” (Bodler 1975: 28). За Кајзера, слично Канту, комично означава изненађујуће решење неке напетости, оно садржи експлозивни карактер (Кајзер 1973: 450), док се хумор може тумачити и као есенцијални елемент постојања, зато што представља „најјачу манифестацију живота” (Чајкановић 1994: 303). Хумор има значајну интелектуалну функцију јер означава „једва достигнути, онај најчешће пролазни, а онај трајни ступањ слободе духа” (Стефановић 1979: 23).¹¹ Такође, хумор има едукативну и етичку улогу, с обзиром на то да „smejući se i rugajući nedostacima ljudskim, unapređuje i približava čoveka njegovoj idealnoj savršenosti” (Jemeršić 1904: 165).¹² Хумор има и

⁹ У том смислу и Павао Јемершић сматра да уколико је „nedostatak poguban, onda pobuđuje u nama grozu i sažaljenje a ne smijeh” (Jemeršić 1904: 189).

¹⁰ Неки видови смеха, као што су заједљив или ироничан смех, темеље се на хијерархијској дистанци, односно осећању надмоћи, носећи у себи деструктивну црту често „nespojivu s veselom otvorenošću koja predstavlja prirodnu suštinu smeha” (Halizev, Šikin 1989: 498). У том смислу, Филбер је тврдио да смех садржи нешто непријатељско према некоме, те се треба увек питати „protiv koga se smeјemo” (Vidaković 1995: 65).

¹¹ „Хумор је нуклеарни муњевити продукт интелекта, маште и језика” (Секулић 1979: 16), док је у естетском смислу свака његова „манифестација у ствари једна метафора” (Ристић 1979: 19). Михаил Бахтин је истицао да је „smeh одређени естетски однос према стварности који се не подаје преводенју на логички језик” (Bahtin 2000: 156). Изједначавајући естетско и комично, Лауб сматра да се „humor poput lepote nalazi u posmatračevom oku” (Bošković/www.aforizmi.org/etna/). Када је реч о естетском карактеру смеха и његовом присуству у различитим уметничким медијима, неки проучаваоци наводе да комично у музици и архитектури нема своје плодно тле, да су у визуелним уметностима цртани филм и филм значајна поља испољавања, док су његове највеће могућности у језичком поступку (Vidaković 1995: 103–128).

¹² Размишљајући (слично Пропу) првенствено о доброћудном хумору, Жарко Требежанин указује на његову позитивну улогу јер у „pravom vedrom humoru uvek ima dubokog saosećanja, naklonosti i razumevanja za pojedinca koji je predmet dobroćudnog smeha, a takav humor razvedrava i oplemenjuje” (Trebežanin 2008: 178). Насупрот доброћудном или „бе-

изразито социјални карактер и његова функција је од изузетног значаја у обликовању друштвене свести. Са етичко-социјалног становишта он се одликује двоструком улогом, да „обележи опште недостатке и да истакне мане повлашћеног слоја”, што се односи превасходно на појединца, док у другом случају треба да укаже на „сукоб између јаких и слабијих, експлоататора и експлоатисаних” (Ђурић 1990: 34).¹³

Комично је уперено против догми и правила, оно „делује *narodski*, ослобађајуће, *gazarajuće*, јер допушта да се *oskrnavi pravilo*” (Еко 1984: 49), очитујући се у ангажованој функцији јер је „по својој природи непријатељ свих хијерархијских баријера” (Halizev, Šikin 1989: 497). Хумор у психолошком смислу има своју значајну терапеутску улогу, пошто смех представља неку врсту „сублимације и прочишћења од отровних осећања мржње, зависти, пакости, страха и беса” (Требјешанин 2009: 9).¹⁴

Међутим, савремени хумор добија специфична обележја и постаје продукт оновременог схватања света, у којем се изразито инсистира на исказивању супротности. „Феноменални несклад” се преображава у „онтолошки”, а процес се не „ограничава на критику појава, нарави, или друштвених институција, већ доводи у питање свеукупно устројство света”. Његов смисао је да човека „спасе сазнањем да му нема спаса” (Мишић 1979: 28). Слично размишља и Грлић сматрајући да се, за разлику од ренесансног доба, када се човек смејао револуционарном ослобађању духа и пробуђеног живота, наш савременик смеје „*da bi se spasio užasa suvremene mehanizirane i totalitarno uništavajuće civilizacije mraka našeg svijeta, da bi izdržao tragično pomoću komičnog*” (Grlić 1983, I: 272).

На основу предочених дефиниција хумор представља општу категорију у оквиру које егзистира комично и смешно као његова еманација (реакција). Комично је засновано на изненађењу, нескладу, контрасту, парадоксу, апсурду, индивидуално-психолошким и социјалним елементима, којима се указује на мане веколиког устројства света, али и на задовољству. Хумор се у својој бити одликује могућношћу разумевања и прихватања погрешака и девијација, али никако није и индиферентан и

нигом” хумору (смеху), како га назива Требјешанин, јавља се „подсмешљиви” смех који је „израз непристајања, неприхватања околности, и непожељна реакција” (Богдановић 2007: 23).

¹³ Грлић наглашава идеолошку и социјалну злоупотребу хумора и комичног у наше време. Према његовом мишљењу, комика може утицати и на слабљење критичке моћи, када представља смишљено друштвено средство за постизање негације човекове слободе и суштине. Тако се тенденциозно обликују нове форме ропства у којима „*čovjek sve više rуп života reducira na parcijalno životarenje, na pragmatični instrument, i konačno, na puku stvar*” (Grlić 1983, I: 272).

¹⁴ Овакву функцију хумора је посебно истицао психоаналитичар Сигмунд Фројд, бавећи се и жанровским и естетским проблемима досетке и шале.

равнодушан према њима, јер представља „znak upozorenja ili pripravnost za ponašanje i događaje” (Bošković/www.aforizmi.org/etna/).

Као естетска категорија, хумор означава особену врсту интелектуално-емотивног модалитета и начина рецепције света, који је својствен искључиво људима. Хумор (комика, смех) представља сложен и слојевит систем који „има не само своју физиологију и психологију, него и своју карактерологију, своју етику и социологију” (Дворниковић 1939: 582). Чињеница је да смех садржи и терапеутски, катарзични и ослобађајући карактер, он је „čin i svjedok tog oslobođenja, pri čemu pritisak neke eventualne tjeskobe odjednom nestaje” (Souriou 1961: 211). Тај особени дар и „смиао за хумор поседује само онај ко уме да се смеје и самом себи” (Лауб 1999: 31).¹⁵ Без обзира не све методолошке разлике, немогућности постизања универзалне и јединствене дефиниције, човекова способност да се свака животна ситуација означи хумором „драгоцен је човекова врлина” (Љубинковић 1982: 287). Хумор одражава виталистичку духовну снагу, он је „izraz životne radosti i svesti o sopstvenoj snazi koja može da se suprotstavi bilo kojoj neočekivanoj poteškoći” (Karus 1975: 684).¹⁶

¹⁵ Могућност смеха „на свој рачун поприма најздравији облик менталне хигијене или зрелости једног народа” (Питулић 2006: 69).

¹⁶ То потврђује и посебна врста хумора, проистекла из трагикомичног схватања света, тзв. „црни хумор” или „хумор испод вешала”, који садржи све универзалне подстицаје којима човек „не тражи надмоћност, него могућност да стекне самопотврђивање и одржање, у тешким и најтежим тренуцима” (Лауб 1999: 192).